

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА» В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Калабашкін І.М.,

здобувач юридичного факультету
Ужгородського національного університету

Стаття присвячена визначенню категорії «інститут громадянського суспільства». Аналізуються існуючі підходи щодо визначення вказаного правового явища, його ознак та сутності в науці конституційного права. Розкриваються правова природа інститутів громадянського суспільства та їх юридичні ознаки.

Ключові слова: інститут громадянського суспільства, категорія «інститут громадянського суспільства», громадянське суспільство.

Статья посвящена определению категории «институт гражданского общества». Анализируются существующие подходы к определению указанного правового явления, его признаков и сущности в науке конституционного права. Раскрываются правовая природа институтов гражданского общества и их юридические признаки.

Ключевые слова: институт гражданского общества, категория «институт гражданского общества», гражданское общество.

The article is dedicated to defining the category "institution of the civil society". The existing approaches to defining the mentioned legal phenomenon, its features and essence in the science of the constitutional law are analyzed. The legal nature of the institutions of the civil society and their legal features are uncovered.

Keywords: the institutions of the civil society, the category "institution of the civil society", civil society.

Процес розбудови в Україні демократичної, правової, соціальної держави почався із набуттям її незалежності в 1991 році, а з прийняттям Основного Закону 1996 року цей статус було конституційовано. Утвердження статусу правової держави одразу поклато на Україну обов'язок унормувати положення про громадянське суспільство. Адже цілком закономірно, що останнє нерозривно пов'язано із правовою державою, їх автономне існування неможливо. При цьому, саме громадянське суспільство є основою правової держави.

Закріплене в статті 15 Конституції України положення про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [1], утвердило основоположний принцип розбудови і функціонування громадянського суспільства та його інститутів. Але, громадянське суспільство та його інститути виступатимуть повноцінними суб'єктами національного державотворення та правотворення лише за умов взаємодії з державою, шляхом встановлення соціально відповідального партнерського діалогу між ними і державою, а також чіткого унормування конституційно-правового статусу інститутів громадянського суспільства.

У цьому сенсі, інститути громадянського суспільства слід розуміти, насамперед, як суб'єктів конституційного права. При цьому, висновок, про те, що суспільні відносини, які охоплює категорія «громадянське суспільство», мають ґрунтуватися в першу чергу на праві й, відповідно, бути правовідносинами, спрямованими на забезпечення легітимних прав і інтересів усіх суб'єктів і інститутів цього громадянського суспільства, можна зробити, звернувшись до визначення громадянського суспільства.

Натомість, у вітчизняній і зарубіжній науці нині не існує усталеного та однозначного розуміння категорії «громадянське суспільство», яка почала вивчатися ще за часів Античності Платоном, Аристотелем, Цицероном і іншими тогочасними мислителями (ідеї «*civitas nostra*» – «нашого міста»), та була відроджена в теоретичних поглядах таких мислителів як Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. – Ж. Руссо та інших. Останні вважали громадянське суспільство рівноцінним партнером держави в контексті суспільного договору між державою та народом, між лідером держави і її громадянами. У подальшому погляди на сутність і зміст громадянського суспільства почали відрізнятися своєю багатоманітністю. Так, уже у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. кожна наукова школа, включаючи правові школи, ідентифікували громадянське суспільство виходячи із власних світоглядних позицій і поглядів на генезис взаємовідносин громадянина, суспільства та держави. Зокрема, ідеї та ідеали громадянського суспільства стали невід'ємною складовою вчень І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, М.П. Драгоманова, О.Б. Кістяківського та інших вітчизняних і зарубіжних мислителів."

За радянської ж доби у колишньому СРСР і державах, які входили до так званого «соціалістичного табору» (колишні НР Болгарія, НДР, СФРЮ, Угорська СР, ЧССР і ін.), був сформований феноменальний концепт соціалістичного суспільства як спільноти громадян, об'єднаної довкола монополю правлячої комуністичної партії та реалізації її політики. Навіть такі «інститути» соціалістичного суспільства як профспілки, дитячі та юнацькі організації (піонерія, комсомол) і інші вважалися сателітами комуністичних партій і перебували

в орбіті їх політики. Натомість, місцеве самоврядування, котре стало колискою громадянського суспільства та його інститутів для держав Західної Європи, США, Японії та ін., у колишньому СРСР і інших соціалістичних республіках було трансформоване в ієрархічну систему «рад всіх рівнів».

Нині ж в Україні, як уже зазначалося попередньо, розвиток гармонійно розвиненого громадянського суспільства є пріоритетним напрямком національного державотворення та правотворення, що вимагає належного теоретико-методологічного обґрунтування як громадянського суспільства, так і його основних інститутів. Але, не зважаючи на численні наукові дослідження, присвячені громадянському суспільству, самостійних монографій, присвячених конституційно-правовому статусу інститутів громадянського суспільства як першооснови цього суспільства в Україні до сьогодні не існує. Утім, попередня теза жодним чином не спростовує й певні здобутки українських науковців у дослідженні відповідної проблематики. Так, зокрема, заслуговують на увагу дослідження, присвячені проблемам виявлення сутності та змісту громадянського суспільства, які отримали своє відображення в роботах таких правознавців, філософів, політологів, соціологів і фахівців з державного управління як Ю. М. Бисага, Н. П. Гаєва, Н. Т. Гончарук, В. П. Горбатенко, Н. К. Дніпренко, М. І. Козюбра, І. О. Кресіна, В. С. Куйбіда, Т. В. Мотренко, Н. Р. Нижник, О. В. Скрипнюк, Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика, В. Л. Федоренко, Г. П. Щедрова, Ю. С. Шемшученко та ін. Зокрема, заслуговує на увагу детермінація українськими науковцями категорії «громадянське суспільство», котра є первинною щодо досліджуваного нами конституційно-правового статусу інститутів громадянського суспільства.

Так, до прикладу, Г. П. Щедрова в «Політичному енциклопедичному словнику» визначає громадянське суспільство як «суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни. Держава, в свою чергу, захищає принципи самоврядування всіх організацій, які формують громадянське суспільство. Але, якщо державі властиві різні форми правління ..., то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії» [2, с. 119]. Тобто, політологи розвивають думку про партнерство держави і громадянського суспільства.

На думку таких науковців у галузі державного управління як А. М. Михненко і В. І. Полуріз, громадянське суспільство є інтегрованим позначенням всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання та регламентації. Вчені переконують, що громадянське суспільство є механізмом соціальної вза-

ємодії, що складається з системи місцевого самоврядування, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місце соціальних дій, відносно автономних від держави [3, с. 124]. Ця позиція, на наш погляд, також заслуговує на увагу, оскільки чітко вказує на те, що громадянське суспільство є, у першу чергу, різновидом суспільних відносин, які лежать поза межами регулятивного впливу на них із боку держави.

Найбільш вдалим, як для нашого дослідження, визначенням категорії «громадянське суспільство» є те, що обґрунтовується академіком Ю. С. Шемшученком. На його думку, громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними і іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. За сучасним уявленням, вважає Ю. С. Шемшученко, громадянське суспільство є самостійною соціально організованою структурою для узгодження різноманітних інтересів людей. Воно не протиставляється державі, а взаємодіє з нею для досягнення загальних цілей [4, с. 646-647].

Наведені визначення громадянського суспільства не є вичерпними і лише підкреслюють багатозначність цієї категорії. Утім, розуміння громадянського суспільства як соціально-правового феномену було б неповним без аналізу поглядів на нього вчених-конституціоналістів. Так, на думку Ю. М. Тодики, громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [5, с. 187]. Ще більш вдалим, на наш погляд, є позиція О. В. Скрипнюка, який визначає громадянське суспільство як систему суспільних відносин, що спрямовані на мобілізацію і захист суспільством і його представниками, як індивідуальними, так і колективними, своїх легітимних прав та інтересів у всіх сферах суспільного та державного життя [6, с. 168].

З наведених визначень витікає, що громадянське суспільство не може ототожнюватися з якимось одним суб'єктом публічно-правових відносин, оскільки ця категорія позначає передусім систему суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються між множиною їх різнопорядкових учасників. Тобто, громадянське суспільство – це, у першу чергу, система інститутів громадянського суспільства та система усталених ідеологічно-правових (доктринальних), предметних, функціональних і інших зв'язків між ними.

Що ж до категорії «інститут громадянського суспільства», то вона, не дивлячись на частоту її застосування, по-суті залишається малодослідженою як в теорії права, так і в конституційно-правовій науці. Очевидно, слід погодитись із В. Л. Федоренком, що термін «інститути громадянського суспільства» є наскільки поширеним, що має декілька значень. На думку вченого, під вказаним терміном розуміють: суб'єктів, які в процесі своєї діяльності формують суспільні відносини, спрямовані на утвердження громадянського суспіль-

ства; інститути, які об'єднують у своєму складі норми конституційного та інших галузей права, що регулюють суспільні відносини у відповідній сфері, і виступають складовими елементами багатомірної системи конституційного права України; узагальнюючу назву для всіх упорядкованих і структурованих виявів громадянського суспільства тощо [7, с. 398]. Цей перелік значень інститутів громадянського суспільства можна доповнити ще принаймні одним – їх слід розглядати як самостійний вид конституційних правовідносин, пов'язаних з реалізацією положень статей 15, 36, 38 і ін. Конституції України, які визначають політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя в Україні, конституційне право громадян на свободу об'єднань, а також на участь в управлінні державними справами та захист своїх конституційних прав і свобод у легітимний спосіб.

Широкі та давні наукові дискурси щодо сутності та змісту категорії «інститут громадянського суспільства» набули нового значення після її унормування в чинному законодавстві. Так, 5 листопада 2008 року постановою Кабінету Міністрів України № 976 був затверджений «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [8]. Це стало, з одного боку, логічним результатом відповідних правових досліджень і дискусій з цього питання, а з іншого – загострило проблему формування цілісної концепції конституційно-правового статусу інститутів громадянського суспільства, яка могла б бути теоретико-методологічною моделлю законодавчого закріплення конституційної правосуб'єктності інститутів громадянського суспільства в Україні. Адже, не є таємницею, що постанова Уряду може бути оперативно скасованою, чи зміненою за відсутності відповідних консультацій з громадськістю. До того ж, можна погодитися й з думкою В. Л. Федоренка та Я. О. Кагляк, що нормативна детермінація інститутів громадянського суспільства та встановлення форм їх взаємодії з органами виконавчої влади, не може підміняти собою вкрай нагального завдання – удосконалення правового статусу традиційних інститутів громадянського суспільства та законодавчого забезпечення конституційної правосуб'єктності нових [9, с. 79].

Утім, було б несправедливим і принижувати значення постанови Кабінету Міністрів України № 976. На наше переконання, її важливим здобутком, окрім реалізації мети щодо створення належних умов для участі громадськості у формуванні та реалізації державної правової політики, стало унормування інститутів громадянського суспільства. До цього часу відповідна категорія мала лише теоретичне наповнення.

Згідно з абзацом другим пункту 2 вказаної постанови до інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші не підприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства. Але, таке визначення не дає відповіді на

запитання що ж собою являє інститут громадянського суспільства загалом, без ототожнення його з системою визначених у постанові Кабміну суб'єктів конституційного права.

Очевидно, що категорію «інститут громадянського суспільства», слід розкривати через виявлення сутності та змісту цього правового явища, його юридичних ознак тощо, а не лише через визначення відповідного поняття. Як слушно зазначає Н.О. Богданова, поняття науки конституційного права – це логічні узагальнення, які відображають найбільш значущі, стійкі властивості і ознаки, що утворюють в сукупності якісну визначеність явищ та процесів конституційно-правової дійсності, що відносяться до предмету даної науки [10, с. 142]. Цілком логічним видається й твердження вченої про те, що з метою систематизації конституційно-правового знання в науці конституційного права доцільно було розділяти поняття та категорії. Як вважає Н.О. Богданова, категорії науки конституційного права являють собою логічні побудови, що об'єднують знання про конституційно-правові явища та процеси на більш високому, «надпоясному» рівні [10, с. 142]. Категорії відрізняються від інших понять своєю фундаментальністю, базовим характером. Вони є граничним узагальненням у відповідному понятійному ряду та складають або його основу, або вершину. В залежності від конкретної мети та напрямку пізнання вони орієнтуються, зв'язують та будують поняття.

Проте, не існує нині цілісних уявлень про інститути громадянського суспільства. Виходячи із аналізу положень наукових праць, присвячених проблемам громадянського суспільства, деяких науковців, зазначених на початку статті, можна дійти висновку, що одні автори вважають, що інститути громадянського суспільства – це комплекс соціокультурних, етнонаціональних, сімейно-побутових та інших зв'язків, які забезпечують соціалізацію і виховання особи. На думку інших, інститутами громадянського суспільства є вільна підприємницька діяльність, гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності. Але й одні, і інші не дають відповіді на запитання про юридичну конструкцію інституту громадянського суспільства та його юридичні ознаки.

Водночас, заслуговують на увагу погляди вчених-конституціоналістів щодо юридичної конструкції цих суб'єктів конституційного права. Так, розглядаючи інститути громадянського суспільства, як структурні елементи такого суспільства, Ю. М. Тодика відносить до їх складу: а) добровільно сформовані первинні самоврядні угруповання людей (сім'я, різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші суспільні об'єднання); б) сукупність недержавних суспільних відносин; в) господарську і приватну частину життєдіяльності людей, їх звичаї, традиції; г) сферу самоврядних організацій і індивідів [5, с. 187]. Існують і інші точки зору щодо структури інститутів громадянського суспільства. Утім, на наше переконання, слід досліджувати внутрішню побудову не інституту громадянського суспільства, а його статусу.

У цьому сенсі виникає необхідність визначити правовий статус відповідних суб'єктів та розкрити їх правову природу, яке вважається за доцільне здійснити через встановлення структури юридичної конструкції правового статусу. На думку І. С. Окунева, юридична конструкція правового статусу складається з правосуб'єктності, системи прав, обов'язків, охоронюваних законом інтересів, системи гарантій прав, обов'язків, охоронюваних законом інтересів, юридичної відповідальності [11, с. 9]. Загалом поділяючи подібні підходи до встановлення внутрішньої побудови правового статусу суб'єктів права, зазначимо, що для юридичної конструкції правового статусу інститутів громадянського суспільства визначальним елементом його юридичної конструкції є правосуб'єктність. Саме розкриття її змісту через аналіз правоздатності та дієздатності дозволяє розуміти інститути громадянського суспільства і як суб'єкт конституційного права, і як суб'єкт однойменних правовідносин.

При цьому, інститути громадянського суспільства найбільш повно реалізують свій конституційно-правовий статус як учасники не лише правозастосовної, а й правотворчої діяльності. Але, остання має особливий, опосередкований характер, оскільки інститути громадянського суспільства не визначені Конституцією та законами України як безпосередні суб'єкти правотворчості. Тому, слід погодитися з А. Р. Гришкоком, що в умовах сьогодення правотворчість виявляється, у першу чергу, як діяльність компетентних державних органів з урахуванням позицій громадських об'єднань, трудових колективів або всього народу чи його територіальних спільностей із питань встановлення, зміни, скасування юридичних норм [12, с. 463]. Але, проблема оптимізації участі інститутів громадянського суспільства в правотворчій діяльності вимагає свого самостійного дослідження.

Натомість, спроба визначити змістовне наповнення категорії «інститут громадянського суспільства» передбачає потребу в визначенні її ключових юридичних ознак.

По-перше, за своєю сутністю, тобто за походженням, інститути громадянського суспільства виникають у зв'язку із виникненням потреби забезпечення належної життєдіяльності громадянського суспільства, які визначаються необхідністю вироблення легітимних механізмів його взаємодії з державою.

По-друге, за своїм змістом інститути громадянського суспільства є системою правоздатних та дієздатних суб'єктів правовідносин, діяльність яких спрямована на відстоювання та захист своїх легітимних інтересів у

процесі подальшої розбудови громадянського суспільства, участі в управлінні державними справами, захисту конституційних прав людини і забезпечення взаємодії з державою та її основними інститутами.

При цьому, існування та дієвість цих суб'єктів ґрунтуються на принципах демократії та верховенства права та обумовлюється необхідністю цілеспрямованої та структурованої взаємодії громадянського суспільства з державою. Очевидно, що така взаємодія відбувається, насамперед, між інститутами громадянського суспільства та інститутами держави.

По-третє, за своїм суб'єтним складом інститути громадянського суспільства є доволі різними в силу свого конституційно-правового статусу. Нагадаємо, що «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976, встановлює наступний дискретний перелік інститутів громадянського суспільства: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства. Але, на нашу думку, у вказаній постанові система інститутів громадянського суспільства може бути розширена, до прикладу, за рахунок окремих суб'єктів місцевого самоврядування, політичних партій, принаймні, непарламентських тощо.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що під категорією «інститут громадянського суспільства» в конституційному праві слід розуміти систему правосуб'єктних учасників конституційних правовідносин (громадських організацій, професійних і творчих спілок, організацій роботодавців, благодійних і релігійних організацій, органів самоорганізації населення, недержавних засобів масової інформації та інших невідприємницьких товариств і установ, легалізованих відповідно до законодавства), діяльність або поведінка яких спрямована на реалізацію їх конституційних прав свобод і легітимних інтересів щодо подальшої розбудови громадянського суспільства та правової держави участі в управлінні державними справами, а також захисту конституційних прав громадян в Україні. Наведене визначення інститутів громадянського суспільства не є беззаперечним, а ця публікація закликає до подальших наукових дискусій, які мають сприяти належному теоретико-методологічному та законодавчому забезпеченню взаємодії громадянського суспільства та правової держави в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін. ; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

4. Шемшученко Ю.С. Вибране. / Ю.С. Шемшученко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с.
5. Конституційне право України: [підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського]. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2002. – 544 с.
6. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О.В. Скрипнюк. – Х.: Право, 2009. – 486 с.
7. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: Монографія / В.Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. – 580 с.
8. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 р. № 976 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 86. – Ст. 2889.
9. Федоренко В.Л., Кагляк Я.О. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 75-88.
10. Богданова Н.А. Система науки конституційного права. – М.: Юрист, 2001. – 256 с.
11. Окунєв І.С. Загально-теоретичні засади правового статусу суб'єкта права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2010. – 20 с.
12. Грицюк А.Р. Громадська думка: поняття, функції та вплив на правотворчість // Правова держава. Випуск 17. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 4 – 458-464.